

תוכן העניינים

9		הקדמה
11	מבוא: פרנאנדו ואיסבל מלכי ספרד	פרק ראשון
39	צו הגירוש – מבנה ונוסח	פרק שני
57	גורלו של הרכוש הציבורי היהודי	פרק שלישי
70	בתי כנסת, בתי מדרש ומקוואות	
102	מקולין ופורנאות	
107	בתי קברות	
114	האשראי היהודי-הנוצרי וחיסולו	פרק רביעי
135	חובות פרטיים של נוצרים ליהודים	
152	חובותיהם של נוצרים ליהודים וגבייתם לאחר הגירוש	
195	קיום צו הגירוש	פרק חמישי
195	צעדים לקיומו של צו הגירוש	
205	התארגנות ליציאה בגירוש: מקומם של הגינזובים בביצועו	
211	היציאה בפועל בגירוש	
226	הסכמי היציאה בדרך הים מנמלי קטלוניה וולנסיה	
232	קיום צו הגירוש במלכות קסטיליה-ליאון	
232	המרה במקום יציאה בגירוש ויהודים במאסר שהמירו דתם	
240	היציאה בדרך היבשה	
248	היציאה דרך עיר הגבול סיאודד רודריגו	
257	כניסת מגורשי קסטיליה לפורטוגל	
259	תלאותיהם של מגורשי קסטיליה שיצאו בדרך הים	
264	קיום הגירוש מסרדיניה ומסיציליה	
266	נברה כארץ מקלט למגורשים וגירושם ממנה	
269	מספר היוצאים בגירוש	
276	הברחות רכוש	פרק שישי
312	שיבה והמרה	פרק שביעי
320	השיבה לפי סדר זמנים ומקומות ופניות להחזרת נכסים	
381	שיבה והמרה בין היוצאים בגירוש ממלכות אראגוניה	
385	בית סניור	פרק שמיני
385	מוצא המשפחה וצעדים ראשונים בשלטון	
394	פרשת הואן די טלבירה	
399	פעילותו הציבורית של אברהם סניור עד להמרתו	

404	רכושו של אברהם סניור	
412	אברהם סניור כהווכר וגובה מסים	
421	אברהם סניור ומס הקסטליאנוס	
425	אברהם סניור גזבר ההרמנדאד	
428	בית סניור לאחר פרסום צו הגירוש והמרת הדת של המשפחה	
437	הפעילות הכספית הכללית של פרנאן נונייס קורנל	
442	רבי מאיר מלמד ובניו	
457	שלמה סניור; בניו של אברהם סניור ובני משפחה אחרים	
467	בית אברבנאל (1483-1492)	פרק תשיעי
481	רשימת החייבים לדון יצחק אברבנאל	נספח לפרק תשיעי
487	בני דור הגירוש על הגירוש	פרק עשירי
493	רשימת המתמנים לחקירת ההברחות	נספח לפרק שישי
495	היענות הכתר להחזרת נכסי שבים לפי מועדי הצווים	נספח לפרק שביעי
503		מילון מונחים
504		רשימת קיצורים
506		מפתח שמות אישים
539		מפתח שמות מקומות
551		מפתח עניינים
560		מפתח שמות מחברים

הקדמה

בספר זה ביקשתי לתאר את ימיה האחרונים של 'גלות ירושלים אשר בספרד' ואת גירוש היהודים משם. ספר זה ביסודו הוא סיפור תלאותיהם של יחידים וגורלם והם מצטרפים לסיפור גורלה של העדה הקהילה. יש בו תיאור מה נפל בחלקה של אומה שהוכרחה לחסל את קיומה במקום שישבה בו דורות על דורות; על כן הוא גם סוף דברה של תקופה. ספק גדול אם ציבור זה ידע מה צפוי לו בשלהי המאה ה־15. אבל כאשר נקרא לעמוד במבחן, מבלי שיכול היה לשער מה טומן לו הגורל בחובו, הוא נטל בידו את מקל נדודיו באמונה בכוראו שהעמידו בנסיון. כל יוצא בגירוש הוא שביטא גם את אמונת הכלל.

עשרה פרקים בספר, וכל אחד נושא הוא לעצמו. מסכת התיאורים נקשרה אחת לרעותה כצבת בצבת, ועל ידם נבחנו המאורעות של אותם הימים. כל פרק דרש מבנה לעצמו להערכת פרטיו לפי מקומות מגוריהם של יהודי ספרד, זמן המאורע ותוצאותיו. פתחתי בבירור גישת הכתר, של קסטיליה ואראגוניה שנתאחדו, לפתרון שאלת האנוסים וקיומם בצד קהילות ישראל וההחלטה שגמלה בלבם של השליטים לגרש את היהודים, שהם לכאורה הגורם שבגללם אין האנוסים זונחים את דת אבותיהם. מכאן נבע צו הגירוש, שבחנתי את תכנו ומבנהו. כתוצאה ממנו חוסלו הרכוש הציבורי היהודי והאשראי היהודי-הנוצרי על פרטיהם. להלן באו הפרקים על קיום צו הגירוש וההתארגנות ליציאה בדרכי יבשה וים; הברחות רכוש; שיבה והמרת הדת. אל אלה צרפתי שני פרקים על בתי-אב מיוחדים: בית אברהם סניור ובית יצחק אברבנאל. לשם השלמת התיאור הבאתי תגובות אישים ומגורשים על הגורל שפקד אותם. בתעתיק שמות אישים ומקומות השתדלתי לנהוג לפי המקובל בתעתיק פוניטי.

מן המתואר נמצאנו למדים לא רק על גורלו של הפרט אלא גם על חיי היום-יום שלו, שתמו במקום מושבו: חוסלו אמצעי קיומו שהיו של דורות על דורות ונסתיימה מעורבות היחיד וחלקו בחיי הסביבה הלא-יהודית. היה זה ציבור שהוציא את לחמו מעבודת האדמה על צורותיה השונות, ציבור שנתקיים רובו ככולו מיגיע כפיו בשדה ובמלאכות שונות, שתרומתו באשראי הכספי לציבור הסובב אותו היתה גדולה ורבה, עד שאין לתאר את חיי הכלל מבלי ליתן את הדעת לתרומתם של היהודים לחיים אלה. מן התעודות שנתחוו נודע לנו לראשונה גם על מקומות רבים שבהם נתקיימו יישובי יהודים גדולים וקטנים. ובזאת נפרשת לנו מפה גדולה בהרבה של יישובי היהודים, המסייעים לנו לאמוד את מספרם של אלה שיצאו בגירוש, והנה על חיסולו של היישוב הזה חתמו ב־31 במארס 1492 פרנאנדו ואיסבל, שהאפיפיור אלכסנדר השישי העניק להם על פעליהם בכלל את התואר "המלכים הקתוליים". צו הגירוש נתפרסם ב־1 במאי בקסטיליה והמועד ליציאה נקבע ל־31 ביולי 1492, הוא ז' במנחם אב ה'רנ"ב. ליום זה נקבע שייתמו פעמי חיה של היהדות בספרד. אלא שביום זה נפתחו ליהדות זו דפי חיים חדשים.

הספר רובו ככולו בנוי מתיאורים המצויים בתעודות שנשמרו כאלפיהן בארכיונה של ספרד. לבירור תעודות אלה נתעוררו חוקרי תולדות ספרד ויהודיה עוד במחצית השנייה של המאה ה־18. את עיקרן ריכז ופרסם מו"ר הפרופ' יצחק בער בספרו המונומנטלי *Die Juden im christlichen Spanien* בשני כרכים שיצאו לאור בסוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים של המאה העשרים. על אלה נוספו תעודות ומחקרים שנתפרסמו בעתונות המדעית היוצאת לאור בספרד ובמיוחד בדו־שנתון "ספרד" הנערך מטעם מכון אריאס מונטאנו (כיום המכון לחקר הפילולוגיה) במסגרת המועצה המדעית העליונה של ספרד. אליהם הוספתי למעלה מאלף

תעודות הנוגעות לגירוש ותוצאותיו שאספתי במשך שנות עבודתי בארכיונה של ספרד ופיענחתי ועיבדתי אותן כאן. בעבודה זו התחלתי בשנת 1951 ואת סימולן ימצא הקורא בהערות שבספר. הספר נבנה אפוא ממקורות גלויים וגנוזים כאחת. צירוף הדברים היה כמעשה פסיפס של אבן לאבן לבניית נדבכיו של סיפור ימיהם האחרונים של היהודים על אדמת ספרד.

חובה נעימה לי להודות לכל מי שעמד לימיני במשך התקופה הארוכה שהקדשתי לחקר יהדות ספרד ולגירוש היהודים מחצי-האי האיברי. אפתח בתודה לאוניברסיטה העברית, שזכיתי ללמוד וללמד בה, החל בסיוע לנסיעתי הראשונה לספרד לפני למעלה מארבעים שנה, ויזכרו לטוב מורי הפרופ' יצחק בער ובן-ציון דינור, ומורי הראשון בספרדית הפרופ' חיים פרי ועמהם המזכיר האקדמי א. י. פוזונסקי, זכרם לברכה. ואוסיף את הפרופ' פרנציסקו קנטריה בורגוס, מנוחתו עדין, והפרופ' פדריקו פרס קאסטרו, שייבדל לחיים ארוכים, שקיבלוני בזרועות פתוחות בהגיעי לספרד, ועמהם זכרם הברוך של מנהלי הארכיון ההיסטורי הלאומי במדריד דון בניטו פואנטס איסלה ופרופ' לואיס סנצ'יס בלדה, ותיבדל לחיים ארוכים ד"ר פילאר ליאון טליו. מן הארכיון הכללי שבסימאנקאס (וליאדוליד), שפתח לפני ברוחב לב את שערי, אוסיף את הפרופ' אנחיל די לה פלאסה, הגב' עמליה פריאטו וקונספסיון אלואארס טיראן, מנוחתם עדין; את הד"ר ארמאנדו רפריסה והגב' אקנסיון די לה פלאסה, אלואיסה גארסיה די וטנברג וגלוריה טיחאדה, מזכירת הארכיון. במיוחד אציין את מדור החותם (Registro del Sello), שהתעודות שבו הם מקור חשוב ביותר לתולדות עם ישראל בימי ישיבתו האחרונים על אדמת ספרד. על תצלום צו הגירוש אמורה תודתי לגב' אנה לאוויניה רודריגס, מנהלת הארכיון ההיסטורי של מחוז אווילה. ומוסיף אני תודה עמוקה לקרן וורצוויילר (ניו-יורק) ומנהלה הד"ר מ' גרינוואלד ז"ל, שתמכו במפעלי זה ואפשרו לי להקדיש שנות מחקר בתעודות הגירוש. עמהם זכור לטוב הד"ר פ' גרובל, מזכיר-מנהל מכון ליאו בק בניו-יורק. שנה עשיתי במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון והתנאים שניתנו לי שם לעבודתי היו מיוחדים במינם. ואשלים כאן את דברי בדברי הוקרה ותודה לחברי-רעי הפרופ' א' מירסקי, שדנתי עמו על תשתית ספר זה ומבנהו. ואמורה תודתי לגב' מתילדה לדרמן על העתקת הספר ועיבודו בתמליל ולד"ר רחל שיחור שקראה ובדקה את הספר על פרטיו וסיבוכי הערותיו בשבע עיניים והעמידה אותו על פנו ודיוקו. מר דן בנוביץ, מנהל הוצאת מאגנס, שמלאכת הספר והדפוס נהירים לו וניסיונו הרב ומסירותו הרבה הם שעמדו לי בכל מה שנדרש בספר. וכופל אני תודות לד"ר רחל איבאנייס-שפרבר שבדקה את ההבאות בספרדית בשקידה רבה ובקפדנות מדעית והעמידה אותם על דיוקם. המפתחות בספר הוכנו ביד אמונה על-ידי הגב' דניאלה אשור. תודתי אמורה לה מקרב לב. ואחרון אחרון. בשנים הארוכות, שבהן שקד הייתי בפענוח התעודות, עיבודן, העתקן ופירושן לצורך ספר זה, עמדו לימיני רעייתי רות וילי יעל, יוסף, חגית ושלמה. בתי יעל קפלן היא שעסקה באהבה במלאכת סידורו ועימודו של הספר ושקדה על צורתו הנאה והמיוחדת. הם, רעייתי וילי יעל עמדו לי מאז ניצניו הראשונים של הספר, והם שראו את צמיחתו וגיבושו, עד לשלבויו האחרונים והברכה על המוגמר. בכדיקת המהדורה הראשונה סייע עמי מר תאווי קאסטאניו, ותודתי אמורה לו מקרב לב.

ותפילת הודיה בפי לנותן חיים לכל חי על שזכיתי לספר ברבים את סיפורם של אותם גיבורי יופי-ום, שתלאותיהם בימים ההם לא הפחיתו בהם את כוח עמידתם ואת אמונתם, כאשר לקחו את כלי הגולה בידיהם והלכו אחרי מי שניסה אותם במֶסָה.

חיים ביינארט

ירושלים, תובכ"א
סיוון תשנ"ד